

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
June/ Haziran 2021, 25 (1): 495-516

**Dildeki Anlam Genişlemelerinin Bazı Kur'ânî Kavramların
Anlaşılmasına Etkisi: Mustaz'af Kelimesi Örneği***

The Effect of Language Extensions on Understanding Some Qur'anic Concepts: The Example of the Word Mustad'af

İshak Doğan

Dr., Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, Selçuklu Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu
İmam Hatip Lisesi
*PhD., Teacher, Ministry of Education, Selçuklu Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu
İmam Hatip Lisesi*
Konya, Turkey
doganishak@hotmail.com orcid.org/0000-0002-5136-554X

Ali Öge

Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, Kur'ân-ı Ke-
rim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı
*Associate Prof., Necmettin Erbakan University, Ahmet Keleşoğlu Faculty of Theology, De-
partment of Reading the Qur'an and Recitation Science*
Konya, Turkey
aoge@erbakan.edu.tr orcid.org/0000-0001-6688-3908

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 19 January / Ocak 2021

Accepted / Kabul Tarihi: 12 June / Haziran 2021

Published / Yayın Tarihi: 15 June / Haziran 2021

Pub Date Season / Yayın Sezonu: June / Haziran

Volume / Cilt: 25 **Issue / Sayı:** 1 **Pages / Sayfa:** 495-516

Cite as / Atf: İshak Doğan- Ali Öge. "Dildeki Anlam Genişlemelerinin Bazı Kur'ânî Kavramların Anlaşılmasına Etkisi: Mustaz'af Kelimesi Örneği[The Effect of Language Extensions on Understanding Some Qur'anic Concepts: The Example of the Word Mustad'af]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 25/1 (Haziran 2021): 495-516.

*Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler. Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler / *The authors declare that they have no competing interests. The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.*

<https://doi.org/10.18505/cuid.864987>

The Example of the Word Mustad'af¹

Abstract: Due to its structure, language is open to change with the differentiation of time and events. The importance of language, which has a great importance in interpersonal communication, is much more privileged for Muslims who shape their civilizations according to the Qur'an. Because the language in question in this medium is not only an element that completes human relations, but also the language of religion with divine characteristics, which communicates with people through revelation and belongs to the supreme creator. It is normal for a language, which is considered to be a social phenomenon, to be constantly open to change due to meaning expansion, meaning narrowing or meaning distortions. It is possible to change the language in proportion to the development of the human mind. However, if the "language of religion" is in question, it is extremely important in terms of the universal messages it carries that the concepts it contains should not be expanded or distorted in order to preserve the purity of that religion. It is certain that the change that will occur in the words of the Qur'an will affect its interpretation and thus religious life. In a realm where revelation is fixed and unchangeable, time and understanding are variable, what matters to us is how much we are in harmony with the first and essential meaning given to the concepts in our effort to understand the Qur'an. In this article, with the revelation of the revelation, the expansion of the concept of mustad'af to gain new political meanings, a case which almost all commentators have agreed on until today, has been analyzed, especially in the last century. The concept of mustad'af, which is mentioned in four verses in the Qur'an and is rarely included in the hadiths, basically represents the people who have not had the opportunity to migrate to live their faith, who were persecuted by deniers and oppressors and whose right to worship was taken away. The concept of mustad'af, which basically means "weak, belittled and oppressed", gained a religious content with Islam and preserved it. While the concept has been used in a narrow sense in the Sunni world until today and did not develop any meaning, it found a wide place in the Shiite world and underwent new meaning expansions. After the period of Hulefa-i Raşidîn, the Shiites accepted themselves as victims of the treatment they received by the political powers and named themselves as mustad'af, and they produced a literature of victimization from there. This concept, which is used by Shiite scholars for people who sometimes do not fall into blasphemy and shirk, and sometimes believe in Allah and His Messenger, although they are not subject to the sect of shia, has been made available for new meanings with the change of world politics after the modern period. In the 19th century, the "social justice" and "equality" discourses of communism affected the Islamic world as well as the whole world. In addition to the establishment of many "left"-centered political parties in the Islamic world, contemporary Muslim thinkers were also influenced by this, and after a while many Islamic values started to be considered as left-wing. Especially before the Iranian Islamic Revolution in 1979, the proletariat and bourgeois conflict was evaluated as an affiliate and mustad'af, and it was hoped that the neglected masses would be converted to Islam with this new discourse. Those who have an imperialist and capitalist character, covet the wealth of third world countries and do all kinds of evil against them. Those who were left weak, exploited and stripped of their resources were regarded as mustad'af. Again, the dictators who came to power against the will of the Muslims were evaluated as mustaqbir and the masses of the people as mustad'af. It is possible to read a historical or religious text through any ideology. However, the fact that should not be ignored here is that if every word and concept in

¹ Bu çalışma Harun Ögmüş danışmanlığında 24.07.2020 tarihinde sunduğumuz "Modern Dönemde Anlam Genişlemesine Uğrayan Kur'ân'daki Siyasî Kavramlar (Tağut - Şûra - Mustaz'af - Cahiliyye)" başlıklı doktora tezinin üçüncü bölümü esas alınarak hazırlanmıştır. / This article was taken from my PhD thesis titled "Political Concepts in Qur'an Exposed to Extension of Meaning at Modern Age (Taghut-Shura-Mustad'af-Jahiliyya)", under the supervision of Harun Ögmüş (PhD Thesis, Necmettin Erbakan University, Konya/Turkey, 2020).

the Qur'ân loses its meaning in the medium and culture in which it descended, the language of religion and therefore all values belonging to religion will evaporate over time.

Keywords: Qur'ân, Tafsîr, Mustaz'af, Meaning Expansion, Hijrah, Semantics.

Dildeki Anlam Genişlemelerinin Bazı Kur'ânî Kavramların Anlaşılmasına Etkisi:

Mustaz'af Kelimesi Örneği

Öz: Yapısı gereği dil, zamanın ve olayların farklılaşmasıyla değişime açık bir özelliğe sahiptir. İnsanlar arası iletişimde büyük bir öneme sahip olan dilin, medeniyetlerini Kur'ân'a göre şekillendiren müslümanlar için önemi ise çok daha ayrıcalıklıdır. Çünkü bu vasatta söz konusu olan dil, sadece beşerî ilişkileri tamamlayan bir öge değil, vahiy aracılığıyla insanlarla iletişim kuran, yüce yaratıcıya ait ilâhî özellikte din dilidir. Toplumsal bir olgu olarak değerlendirilen dilin, anlam genişlemesi, anlam daralması veya anlam bozulmalarıyla sürekli olarak değişime açık olması normaldir. İnsan zihninin gelişimiyle orantılı olarak dilin de değişimi mümkündür. Ancak söz konusu olan 'din dili' ise, o dinin safiyetini koruması için içerdiği kavramların herhangi bir anlam genişlemesi ya da tahrife uğramaması, taşıdığı evrensel mesajlar açısından son derece önemlidir. Kur'ân kelimelerinde meydana gelecek değişimin onun yorumlanmasına dolayısıyla dinî yaşantıya etki edeceği de muhakkaktır. Vahyin sabit ve değişmez, zamanın ve anlayışın değişken olduğu bir âlemde bizim için önemli olan, Kur'ân'ı anlama çabamızda kavramlara verilen ilk ve aslî mana ile ne kadar uyum içerisinde olduğumuzdur. Bu makalede, vahyin nüzulüyle birlikte günümüze dek hemen hemen tüm müfessirlerin anlamı üzerinde ittifak ettiği mustaz'af kavramının özellikle son yüzyılda uğradığı siyasî anlam genişlemesi tahlil edilmiştir. Kur'ân'da dört âyette geçen ve hadislerde çok az yer alan mustaz'af kavramı, temel olarak inancını yaşamak için hicret etme imkânı bulamayan, inkârcılar ve zalimler tarafından zulme uğrayan, ibadet hakkı elinden alınan kesimleri temsil eder. Temelde 'zayıf bırakılan, küçümsenen ve ezilen' anlamını taşıyan mustaz'af kavramı, İslam ile birlikte dinî bir muhteva kazanmış ve bunu korumuştur. Kavram, günümüze kadar Sünnî dünyada dar anlamda kullanılmış ve herhangi bir anlam gelişmesine uğramazken, Şîî dünyada kendisine geniş bir yer bulmuş ve yeni anlam genişlemelerine uğramıştır. Şîîler, Hulefa-i Raşidîn döneminden sonra siyasî iktidarlar tarafından gördükleri muamele karşısında kendilerini mağdur kabul edip mustaz'af olarak isimlendirmiş ve buradan bir mağduriyet edebiyatı çıkarmışlardır. Şîî âlimlerin kimi zaman küfür ve şirke düşmeyen, kimi zaman da Şîîlik mezhebine tabi olmadığı halde Allah'a ve Rasûlüne inanan kimseler için kullandığı bu kavram, modern dönem sonrasında dünya siyasetinin değişimiyle birlikte yeni anlam genişlemelerine müsait hâle getirilmiştir. 19. yüzyılda komünizmin 'sosyal adalet' ve 'eşitlik' söylemleri tüm dünyayı etkilediği kadar İslam dünyasını da etkilemiştir. İslam dünyasında 'sol' merkezli birçok siyasî parti kurulmasının yanı sıra çağdaş Müslüman düşünürler de bundan etkilenmiş, bir süre sonra İslamî birçok değer sol tandanslı değerlendirilmeye başlanmıştır. Özellikle 1979'daki İran İslam Devriminin öncesinde proleterya ve burjuva çatışması, müstekbir ve mustaz'af olarak değerlendirilmiş, ihmâl edilen kitlelerin bu yeni söylemle İslam'a kazandırılacağı umulmuştur. Emperyalist ve kapitalist bir karakter taşıyan, üçüncü dünya ülkelerinin zenginliklerine göz diken ve onlara karşı her tür kötülüğü yapanlar müstekbir; zayıf bırakılan, sömürülen, kaynakları ellerinden alınanlar ise mustaz'af kabul edilmiştir. Yine Müslümanların iradelerine aykırı şekilde iktidara gelen diktatörler müstekbir, halk kitleleri ise mustaz'af olarak değerlendirilmiştir. Tarihi ya da dinî bir metni herhangi bir ideoloji üzerinden okumak mümkündür. Ancak burada göz ardı edilmemesi gereken gerçek, Kur'ân'daki her kelime ve kavramın indiği vasatta ve kültürde taşıdığı anlamın kaybedilmesi durumunda, zaman içerisinde din dilinin ve dolayısıyla dine ait tüm değerlerin buharlaşıp yok olacağıdır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, Mustaz'af, Anlam Genişlemesi, Hicret, Semantik.

Giriş

Canlı bir organizma olarak değerlendirilen dil, ait olduğu tarih diliminde birtakım değişimler yaşar, böylece kelimeler, kavramlar yeni anlamlar kazanır. Bu konuda Wilhelm von Humboldt (1767-1835), "Dil tamamlanmış bir yapıt [ergon] değil, bir etkinliktir [energeia]"² der. Onun bu görüşü, dilin statik, değişmez bir yapıda olmadığını, zaman içinde sosyal ve kültürel şekillenmelere bağlı olarak değişimler yaşadığını anlatır. Nitekim tarihî süreç içinde özellikle siyasî ve sosyal değişimlerle karşı karşıya kalan toplumlarda ilk etkinin, yaşayan dil ve kavramlarda tezahür ettiği bilinmektedir. Bu anlam değişimleri de genellikle düşüncenin öğeleri olan kavramlarda anlam daralması, anlam kayması, anlam genişlemesi, anlam iyileşmesi ve anlam kötüleşmesi³ olarak beş farklı şekilde olur.

Siyasî ve toplumsal değişimlerin etkilediği zihin yapımızın gelişimine bağlı olarak dil de değişebilir.⁴ Dil bizatihi kutsal değildir, fakat düşüncelerinin, duygularının ve yaşam tarzlarının merkezinde Kur'ân'ın yer aldığı Müslümanlar için Kur'ân dili, kutsal değer taşımasının yanı sıra vahyin ilk muhataplarının anladığı şekilde ilahî mesajın kavranması açısından da büyük bir öneme sahiptir. Kur'ân'ı, ilk muhatapların anladığı şekilde anlayabilmek ise ancak dilin temel yapı taşları olarak kabul ettiğimiz kelime ve kavramları doğru bir şekilde anlamaktan ve anlamlandırmaktan geçmektedir. Kur'ân'daki kelime ve kavramların yalın ve saf şekilde tanımlanıp kavranması âyetlerin doğru anlaşılmasına, bu da doğal olarak Kur'ân'ın sahih ve aslına uygun bir şekilde yorumlanıp uygulanmasına vesile olur.

Din dilinin karşılaştığı en büyük tehlikelerden biri, ortak bir zemin ya da algı oluşturmak için -kasıtlı ya da kasıtsız- kullanılan kelime ve kavramların anlam genişlemesine uğratılması, böylece anlam genişlemesine uğrayan kelimelerin bir süre sonra zihinlerde ve kalplerde temelde sahip olduğu düşünceyi ve algıyı oluşturamamasıdır. Bu problemin çözüm yolu ise Kur'ân'da geçen kelime ve kavramları anlam genişlemesi, anlam daralması ya da anlam bozulması gibi anlam hareketlerinden korunmuş bir şekilde, Kur'ân'ı indirildiği ortam ve şartlara, kullandığı dile ve atmosfere uygun şekilde anlamaktan geçer. Kelime ve kavramlarda meydana gelen anlam hareketleri, düşünce şekli ve değer hükümlerinin de değişimine neden olabilir. Özellikle Kur'ân'da geçen kelime ve kavramların herhangi bir anlam daralması, anlam kayması ve anlam genişlemesine uğramadan yalın halde anlaşılabilmesi, kelimelerin semantik tahlillerle incelenmesine ihtiyaç duyar.⁵

Dilbilim kaynakları/eserleri anlam genişlemesini, "anlam kapsamı dar olan sözcüğün zaman içerisinde ilgili bulunduğu kavram alanı içinde yayılarak daha geniş ve genel bir anlam kazanması olayı"⁶ ya da "sözcüğün dar bir anlamdan daha geniş bir anlama geçmesi" olarak tanımlar.⁷ Semantik ilmine göre ise anlam genişlemesi, bir kelime ya da kavramın taşıdığı dar anlamın üstüne çıkması ve daha geniş bir anlama sahip olmasıdır.⁸

Dar ve belirli bir anlamda kullanılan kimi kavramlar, dâhilî veya haricî birtakım etkenlerden dolayı zamanla kendi aslı anlamını aşmış ya da daha geniş anlamı ifade eden bir çerçeve kazanabilir. Böylece daha önceleri belirli bir kesim tarafından kullanılan bu kavram, zaman içinde tüm toplum tarafından yeni anlamıyla kullanılır hâle gelebilir. Kullanım alanı belirli ve sınırlı olan kavramın anlamı genişlemeye başlarken, daha önceki anlamı karşılama gücü ise

² Yeşim Tükel Kılıç, "Wilhelm von Humboldt'ta Ulusal Kimlik ve Dil Sorunsalı: Yabancılaşmanın İçinden Bütün'e Ulaşma Çabası", *İstanbul Üniversitesi Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 21 (2009), 41.

³ Doğan Aksan, *Anlambilim* (Ankara: Engin Yayınevi, 2006), 90-92.

⁴ Walter Porzig, *Dil Denen Mucize II*, çev. Vural Ülkü (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986), 99-103.

⁵ Abdurrahman Kasapoğlu, "Kur'ân'ı Anlamada Semantik Yöntem", *Hikmet Yurdu* 6/6 (2013), 139.

⁶ Günay Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2013), 128.

⁷ Muhittin Bilgin, *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2006), 48.

⁸ Nurettin Koç, *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İnkılap Yayınları, 1999), 71.

düşer. Dolayısıyla anlam genişlemesine uğrayan kelime ya da kavramın ilk anlamı esas alınıp, semantik analiz/çözümleme yöntemiyle anlam alanındaki genişlemeler tespit edilebilir.⁹

Kuşkusuz anlam genişlemesi, bütün dillerin karşı karşıya kaldığı bir durumdur. Örneğin Fransızca'da *domuzu avlayıp yetiştirip etini satan kişi* anlamındaki *boucher*, aynı dilde *kasap*; baharat işleriyle uğraşan *epicier*, 18. yüzyıldan itibaren *bakka*; kalın kumaş ve aba anlamına gelen *bureau* sözcüğü ise zaman içinde *işyeri*, *çalışma odası* ve *masa* anlamını kazanmıştır.¹⁰ Benzer şekilde Arapça'da da *gece ve gündüzün bir bölümü* ve *an* anlamında kullanılan *المساعة* kelimesi, mecâz yoluyla *haşr günü* ve *kıyamet* anlamlarında kullanılmıştır.¹¹

Nüzûl ortamına uygun bir dil ile insanlara hitap eden Kur'an, dilin insanlar üzerindeki etkisini ihmal etmeden kimi zaman yaşayan dilin kelime ve kavramlarının anlamlarını daraltmış ya da genişletmiş, kimi zaman da onlara farklı anlamlar yükleyerek kendine özgü bir boyut kazandırmıştır. Böylelikle Kur'an'ın, kelime ve kavramlar bakımından Arap dilinin zenginleşmesine, edebî ifadeler ve yeni ıstılahlarla da gelişimine katkı sağladığını söyleyebiliriz.

Örneğin *münafık* kelimesi, Arap tavşanının yuvasını tanımlamak için kullanılan *nâfika* kelimesinden gelir.¹² Hayvanın, bu yuvaya ait birini gizleyip diğerini açıkta bıraktığı *القاسعة* ve *النافقة* adlı iki ağzı vardır. Arap tavşanı, herhangi bir tehlike anında açık yerden girip görünmeyen diğer tarafa kaçır. İşte inanmadığı halde inanmış gibi görünen münafık da dinin bir kapısından girerken herhangi bir tehlikeyi hissettiği anda diğer kapıdan çıkan bu hayvana benzetilir. Böylece daha önce sadece *Arap tavşanı* için kullanılan münafık kelimesi, Kur'an'ın nüzu-lüyle birlikte İslam karşısındaki tutumuna göre belli bir kesimi ifade eden dinî bir kavrama dönüşmüş, yeni bir anlam kazanmıştır. Dolayısıyla nifak ve münafık kelimeleri, anlam genişlemesine uğrayarak dildeki temel anlamından farklı bir anlam kazanmıştır.¹³ Fâsık/fisk kelimesi de Kur'an'da yalnızca münafıkları ve kâfirleri ifade için kullanılmış iken,¹⁴ kısa bir süre sonra Haricîlerin etkisiyle mürtekib-i kebire (büyük günah işleyen kimse) konusu ile ilişkilendirilmiş ve kelâmî tartışmaların sonucunda büyük günah işleyen Müslümanlar için kullanılan bir sıfat olmuştur.¹⁵

Tüm bu verilerden hareketle, biz de bu çalışmamızda özellikle son yüzyılda siyasî anlamda çok sık kullanılan *mustaz'af* kelimesinin herhangi bir anlam genişlemesine uğrayıp uğramadığı ve güncel dilde isabetli kullanılıp kullanılmadığını tahlil etmeye çalıştık.

⁹ Bahattin Sav, "Anlam Değişimleri Üzerine Artzamanlı Bir İnceleme", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23/1 (2003), 157-158.

¹⁰ Auguste Brachet, *Dictionnaire Etymologique de la Langue Française* (Paris: Bibliotheque Deduction, ts.), 97, 106, 211; Sav, "Anlam Değişimleri Üzerine Artzamanlı Bir İnceleme", 158.

¹¹ Mecduddin el-Cezerî, İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğarîbi'l-ĥadîs ve'l-eşer* (Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, 1399/1979), 2/422; Muhammed b. Mukrîm el-İfrîkî, İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 8/169.

¹² Ebû Muhammed İbn Kuteybe ed-Dineverî, *Ğarîbu'l-ĥadîs* (Bağdat: Matbaatu'l-Ânî, 1397/1977), 1/249; Ebû Bekr Hasan b. Dureyd el-Ezdî, *Cemheratu'l-luġa* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyi'n, 1987), 2/967; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 10/359.

¹³ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-luġa*, 3/1229; Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luġa* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001), 1/168; İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *eş-Sıĥâĥ tâcu'l-luġa ve sıĥâĥu'l-arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyi'n, 1407/1987), 4/1560.

¹⁴ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 1991), 212.

¹⁵ Metin, Özdemir, "Anlam Kaymasına Uğrayan Kur'anî Bir Kavram: Fâsık", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1998), 499-521.

1. İstiz'af ve Mustaz'af Kelimelerinin Anlam Alanı

Mustaz'af kelimesi, ضَعْف sülasi mazi fiilinin istif'al bâbındandır ve ض ع ف kökünden türemiştir. Bu fiil temelde iki anlamda kullanılır: (1) Güç ve kuvvetin zıttı. ضعیف Zayıf/güçsüz adam, gibi. (2) Bir şeyin aslının arttırılması, ziyadelik. Bu nedenle bir şeye ilavede bulunduğu, أضعفت الشيء إضعافا denir.¹⁶

ض ع ف kök harflerinden ضَعَف gücün zıttı ve zayıf olmak,¹⁷ أضعف/ضعفت bir şeyi bir şeyin üzerine koymak, zayıflatmak, ilave etmek,¹⁸ تضعف zayıf bulmak, küçümsemek,¹⁹ ضاعف iki katına çıkarmak, iki misli yapmak,²⁰ استضعف ise fakirliğinden dolayı suçlamak, zayıf saymak ve ezmek anlamlarına gelen birçok fiil türetilmiştir.²¹

Dil bilginlerinden bazıları, kelimenin ilk harfinin fethalı ve damme'li okunuşunu birbirinden ayırmışlardır: Onlara göre الضَعْف akıl ve görüşte, الضُّعْف ise bedende olur.²² Rûm Sûresi 54. âyetteki kelimenin iki farklı şekilde okunması da buna işaret eder.²³

تضعف ve استضعف aynı anlamda olup; insanların zayıf kılındığı, fakirlik ve durumunun kötülüğünden dolayı dünyada zorbalığa maruz kalmasıdır.²⁴ Nitekim استضعفه وتضعفته: Onu zayıf buldum ve kötü bir şekilde ona yükledim, demektir.²⁵

İstiz'af birey, topluluk ya da toplumun bedenî zayıflık hissetmesi, zalim bir otorite ya da düşman nedeniyle dilediği şeyi yapamama hâlidir. Dinî anlamda ise İslam'ın çağrısı sırasında adaletsizlik, zulüm, saldırganlık ve haklarına el konulmasına dayanan, Müslümanların savunmasızlıktan kurtulma çabası gösterdiği dönemdir. Bu dönem, müşriklerin gösterdiği baskı ve zulüm sonucunda Müslümanların maruz kaldıkları istiz'af hâlimden kudretli bir hâle geçememelerini temsil eder.²⁶

Zayıf bırakılmış, zayıf düşürülmüş, ezilmiş ve zayıf görülenler anlamına gelen mustaz'af, dinî anlamda zalimler tarafından zayıf düşürülen, İslam dinine girdiğinden dolayı ezilen ve güçsüz görülen kimse demektir. Dolayısıyla mustaz'af, inancı sebebiyle zalimler ve kâfirler tarafından ezilen, baskı ve zulüm kullanılmak suretiyle inanç ve ibadet hakları ellerinden alınan, bütün bu baskı ve zulümlere karşı ellerinden hiçbir şey gelmeyen Müslüman kişi ve topluluklardır. Diğer yandan zulüm ve işkencelere karşı koyma gücü olduğu halde, bu baskı ve zulme karşı sessiz kalanlar ise mustaz'af değillerdir.²⁷

¹⁶ İbn Fâris, Ebu'l-Huseyin Ahmed b. Zekeriyya, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 3/362.

¹⁷ el-Cevherî, *eş-Sihâh*, 4/1390; Ebu'l-Kasım Rağıb el-İsfahanî, *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412), 506; Ebü'l-Kâsım Cârullah ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/582; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 9/203.

¹⁸ Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, 1/583; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 9/203.

¹⁹ Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, 1/583; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 9/203.

²⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 9/203; Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (B.y.: Dâru'l-Hidâye, 1971), 24/54.

²¹ el-Cevherî, *eş-Sihâh*, 4/1390; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 9/203; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 24/54.

²² Halîl b. Ahmed, Ebü Abdîrahmân el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'ayn* (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 1/281; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 7/343; Mecduddin Ebü Tâhir el-Fîrûzâbâbdî, *el-Kâmûsü'l-muhtâ* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1426/2005), 1/830.

²³ Abdulhamid Pâlûvî, *Zübdetü'l-irfân fi vücûhi'l-Kur'ân* (İstanbul: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2020), 270.

²⁴ İbnu'l-Esir, *en-Nihâye*, 3/88.

²⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'ayn*, 1/282; el-İsfahanî, *el-Müfredât*, 507; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 7/343; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 19/454.

²⁶ Ziyad Âbid el-Meşûhî, *el-İstid'af ve ahkâmuhu fi'l-fikhi'l-İslamî* (Riyad: Dâru Künuzi İşbiyya, 1433/2012), 22.

²⁷ Mehmet Canbulat, 'Mustaz'af', *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 505.

2. İstiz'af-Mustaz'af Kelimelerinin Kur'ân-ı Kerim'de Kullanım Şekilleri

İbnü'l Cevzî'ye göre (öl. 597/1201) ف-ع-ض kalıbı Kur'ân'da, zayıflık, acziyet;²⁸ sabrın azlığı/sabırsızlık;²⁹ körlük;³⁰ imkânsızlık;³¹ ezilen kimse;³² sefil, alçak kimseler³³ ve nutfe³⁴ anlamlarında kullanılmıştır.³⁵

Kur'ân-ı Kerim'de bu kelime المستضعفين şeklinde marife,³⁶ مستضعفون³⁷ ve مستضعفون³⁸ şeklinde nekre, ism-i meful,³⁹ sıfat⁴⁰ ve fiil şekillerinde geçer.⁴¹ İstiz'af kelimesi ise daha çok fiil olarak kullanılır. Kişisel bir durum tercihi olmayıp zulmün bir neticesi olduğundan dolayı birçok yerde fiil meçhul formda kullanılmıştır.

Toplamda ف-ع-ض kökünden türeyen 52; استضعف kalıbından 14 kelime vardır. Bu on dört kelimenin 10'u Mekki,⁴² 4'ü ise Medeni sûrelerdedir. Mekki sûrelerde iki defa Allah'ın huzurunda, dirilişten önce mustaz'af lar ile müstebirler arasında geçen diyalogda geçer.⁴³ Mustaz'af lar, kendilerine zulmeden müstebirler gibi olmadıklarını ve onlardan uzak olduklarını ifade ederler.⁴⁴ Diğer üç kelime, İsrailoğullarının Hz. Harun'u güçsüz bulması,⁴⁵ İsrailoğullarının Firavun tarafında yer alması⁴⁶ ve Allah'ın, yeryüzüne mustaz'af ları varis kılacağından bahseden âyetlerde geçer.⁴⁷ Medeni sûrelerde ise mustaz'af kelimesinin geçtiği âyetlerden üçü Nisa sûresinde, dördüncüsü ise Enfal sûresinde yer alır. İlk âyet, Mekke'deki mustaz'af lar için savaşmanın Allah yolunda savaşmak anlamına geldiğini ifade eder.⁴⁸ İkinci âyet, hicret etme imkânı olmasına rağmen hicret edip İslam'ın hâkim olduğu topraklara gitmekten kaçınan kimseleri meleklerin kınamasından söz eder.⁴⁹ Üçüncü âyette Allah, gerçek anlamda mustaz'af olanların kimler olduğunu açıklar.⁵⁰ Dördüncü âyet ise Müslümanların hicretten önce yeryüzünde güçsüz ve zayıf olarak yaşadıklarına dair Allah tarafından bir hatırlatmadır.⁵¹

²⁸ *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, çev. Hayrettin Karaman - Mustafa Çağrırcı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), en-Nisâ 4/76; el-Enfâl 8/66.

²⁹ en-Nisâ 4/28.

³⁰ Hûd 11/91.

³¹ et-Tevbe 9/91.

³² el-Kasas 28/5.

³³ Sebe' 34/33.

³⁴ er-Rûm 30/54.

³⁵ Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yünî'n-nevâzir fi 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1404/1984), 405-406.

³⁶ en-Nisâ 4/75, 98, 127.

³⁷ en-Nisâ 4/97.

³⁸ el-Enfâl 8/26.

³⁹ el-Enfâl 8/26; en-Nisâ 4/95, 97, 98.

⁴⁰ İbrâhîm 14/21; el-Mü'min 40/47.

⁴¹ el-A'râf 7/75, 137, 150; el-Kasas 28/4-5, Sebe' 34/31-33.

⁴² Nüzûl sırasına göre: el-A'raf 7/75, 137, 150; el-Kasas 28/4-5; Sebe' 34/31-33; İbrahim 14/21; el-Mü'min 40/47.

⁴³ el-A'râf 7/75.

⁴⁴ İbrâhîm 14/21; Sebe' 34/31-33; el-Mü'min 40/47.

⁴⁵ el-A'raf 7/150.

⁴⁶ el-Kasas 28/4.

⁴⁷ el-A'râf 7/137; el-Kasas 28/5.

⁴⁸ en-Nisâ 4/75.

⁴⁹ en-Nisâ 4/97.

⁵⁰ en-Nisâ 4/98.

⁵¹ el-Enfâl 8/26.

502 | İshak Doğan- Ali Öge. Dildeki Anlam Genişlemelerinin Bazı Kur'ânî Kavramların ...

Cahiliye döneminde toplumun fakir ve güçsüzlerine de 'mustaz'af' denilirdi.⁵² Kaynaklara baktığımızda bu sıfatın Mekke'de aşireti ve herhangi bir koruyucuları ya da güçleri olmayan, Bilal b. Rebah (öl. 20/641), Ammar b. Yâsir (öl. 37/657),⁵³ hicretten sonra Mekke'de kalan Velid b. Velid (öl. 8/629) ve Seleme b. Hişam (öl. 14/635);⁵⁴ Hudeybiye anlaşmasından sonra Ebû Basîr (öl. 6/628) ve Ebû Cendel (öl. 18/639) gibi kimseler için de kullanıldığını görmekteyiz.⁵⁵ Vefatından sonra Hz. Peygamber'in Ehl-i Beyt'inin mustaz'af olacağını bildiren kimi rivayetler de kaynaklarda yer alır.⁵⁶

Genel olarak 'zayıf bırakılan, küçümşenen ve ezilen' anlamını taşıyan mustaz'af kelimesi, Hz. Muhammed'in risaletiyle birlikte dinî bir içerik kazanmıştır. Kur'ân'ın nazil olduğu dönemde bu kelime, güç itibarıyla zayıf Müslümanları temsil eder hâle gelmiştir. İslam'ı kabul eden kimi Müslümanlar, güçsüz olduklarından ya da kendilerini destekleyecek kabilelere sahip olamadıklarından dolayı Mekke'de çeşitli işkence ve eziyetlerle karşılaşılıyordu. Bu zulüm ve baskı karşısında Müslümanlar, Hz. Peygamber'in işaretleriyle ilk olarak Habeşistan'a, ardından da Medine'ye hicret etmişlerdir. Medine'ye hicretin ardından mustaz'af kelimesi bundan sonra daha çok Mekke'de kalıp hicret edemeyen müminler için kullanılır olmuştur.⁵⁷ Mustaz'af kelimesi, her ne kadar zulme uğrayanlar ya da zayıf kimseler anlamında olsa da her zaman için müminleri ifade etmez. Aynı kelime, risaletten önce katliam ve esaretle karşı karşıya kalmış Yahudiler için de kullanılmıştır.⁵⁸ Bu kullanım sayesinde mustaz'af kelimesinin gittikçe belli bir gruba özgü bir kelime olarak kullanıldığını, dolayısıyla bir kavramlaşmaya doğru seyrettiğini söyleyebiliriz.

3. Mustaz'af Kelimesinin Kur'ân-ı Kerim'deki Kullanımları

3.1. Hicret Etme İmkânı Bulamayan Mustaz'aflar

Hicret etme imkânı ve gücünü bulamayan Mekke'deki mustaz'afların, kendilerine büyük eziyetlerde bulunan müşriklerin ellerinden kurtarılması için savaşılmasına vurgu yapan, "Size ne oluyor da Allah yolunda ve 'Ey Rabbimiz! Bizleri halkı zalim olan şu memleketten çıkar, katından bize bir dost ver, bize katından bir yardımcı ver' diye yalvarıp duran zayıf ve zavallı erkekler, kadınlar ve çocukların uğrunda savaşa çıkmıyorsunuz?"⁵⁹ âyeti zayıf kimselere dikkat çekerken,⁶⁰ diğer yandan imanlarının gereğini ve ibadetlerini rahatlıkla yerine getiren Müslümanlara da onları kurtarmalarını salık vermektedir. Farklı topraklarda olsalar da eziyet ve işkence gören Müslümanları kurtarmanın dinî bir sorumluluk olduğu belirtilmiş, böylelikle ümmet bilincini oluşturmaya yönelik ilk adımlar atılmıştır.

İbn Abbas'ın (öl. 68/687-88) anlattığına göre âyette geçen mustaz'aflar, hicret için Mekke'yi terk etme imkânı bulamayan Müslümanlardır ve Allah onların mazeretlerini kabul

⁵² Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi târîhi'l-'Arab kabale'l-İslâm* (Bağdat: y.y., 1413/1993), 4/313, 561-563; Sami Kılınçlı, *Mekkî Sürelerde Mümin Kimliğinin Oluşumu ve Gayrimüslimlerle İlişkileri* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), 19.

⁵³ Ebû'l-Kâsım Alî b. Hüseyin İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 43/367.

⁵⁴ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sağîh* (Dâru Tavki'n-Necât, 1422), "İstiskâ" 15 (No. 1006); "Cihad ve's-Siyer" 56 (No. 2932); Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-sağîh* (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), "Mesâcid" 5.

⁵⁵ İbn Hişam, Abdülmelik b. Eyyûb el-Himyârî, *es-Sîretü'n-nebeviyye* (Kahire: Matbaatu Mustafa el-Bânî, 1375/1955), 2/318.

⁵⁶ Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned* (Müessesetu'r-Risâle, 1421/2001), 44/448 (No. 26876); Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1415/1994), 25/23 (No. 32).

⁵⁷ Abdurrahman Altuntaş, "Kur'ân-ı Kerim'de Mustaz'af Kavramı", *Turkish Studies*, 11/5 (Ankara, 2016), 538.

⁵⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 68/67.

⁵⁹ en-Nisâ 4/75.

⁶⁰ Ebû Muhammed Hüseyin el-Beğâvî, *Meâlimü't-tenzil fi tefsiri'l-Kur'ân* (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420), 1/663.

etmiştir.⁶¹ Vurgu, hicret etmeyen değil hicret etme yolu bulamayan kadın ve çocuklardır⁶² ve bu kimseler, Mekke'li müşriklerden eziyet görenlerdir.⁶³

Mücâhid (öl. 103/721), bu âyetin Mekke'deki mustaz'af müminler için savaşılmamasını emrettiğini söyler.⁶⁴ Maturidî (öl. 333/944), Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) ve Kurtûbî (öl. 671/1273), bu âyetten yola çıkarak savaş ya da farklı yollarla olsun kâfirlerin elinde bulunan Müslümanların kurtarılmasının diğer Müslümanlara farz olduğu hükmünü verir.⁶⁵ Çünkü söz konusu mustaz'af müminlerin herhangi bir gücü yoktur.⁶⁶ Bu nedenle Medine'de huzur ve güven içinde yaşayan Müslümanların, hicret imkânı bulamayan Müslüman kardeşleri için mücadele etmeleri cihad olarak kabul edilmiştir.⁶⁷ Dahhâk (öl. 105/723), bu âyetin Kureyş'in esir aldığı ve işkence ettiği yedi Müslüman hakkında nazil olduğunu iddia etmiş,⁶⁸ Taberî (öl. 310/923), incelemesi neticesinde Mekke'de hicrete katılamayan tüm Müslümanlar hakkında olduğunu söylemiştir. Ona göre erkekler Mekke'de iken iman etmiş, ancak kabileleri onlara baskı kurup eziyet ederek onları dinlerinden döndürmüşlerdi. Allah da müşriklerin elindeki o müminlerin kurtarılması için diğer müminleri teşvik etmiştir.⁶⁹

Yukarıdaki rivayetlerin de yardımıyla müfessirlerin çoğu, âyette geçen mustaz'af lar ile kastedilenlerin Mekke'li müşriklerin zulmettiği, hicret etmelerine engel olduğu ve kurtarılmayı bekleyen erkek, kadın ve çocuklardan oluşan müminler olduğunu belirtmişlerdir.⁷⁰

3.2. Geçersiz Mazeret İleri Süren Mustaz'af lar

İslam'ı kabul eden ancak Hz. Peygamber hicret emrini verdiğinde hicret etmeyen, din-den çıkarılma fitnesi ile karşılaştıklarında imtihanı geçemeyen, bunun yanı sıra Müslümanlara karşı müşriklerin yanında savaşa katılan bir topluluk hakkında, "*Kendilerine zulmetmek- teler iken meleklerin canlarını aldığı kimseler var ya; melekler onlara şöyle derler: 'Ne durumdaydınız? (Niçin hicret etmediniz?)' Onlar da, 'Biz yeryüzünde zayıf ve güçsüz kimseler- dik' derler. Melekler, 'Allah'ın arzı geniş değil miydi, orada hicret etseydiniz ya!' derler. İşte bunların gidecekleri yer cehennemdir. O ne kötü varış yeridir. Ancak gerçekten zayıf ve güç- süz olan, çaresiz kalan ve hicret etmeye yol bulamayan erkekler, kadınlar ve çocuklar başka- dır.*"⁷¹ âyetleri nazil olmuştur. Allah, güç ve imkân bulamayan mustaz'af ların aksine, bu kim- selerin ileri sürdüğü sözde mazeretleri kabul etmemiştir.⁷²

⁶¹ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru Hicr, 1422/2001), 7/228; Ebû Abdillâh Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 10/142; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtûbî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'an* (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 5/279.

⁶² Ebû Muhammed er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm* (Suudi Arabistan: Mektebetu Nizâr Mustafa, 1419), 3/1002.

⁶³ Ebû İshâk Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1422/2002), 3/344.

⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 3/1002.

⁶⁵ Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005), 3/257; er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 10/141; Kurtûbî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'an*, 5/279.

⁶⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/228.

⁶⁷ Ebû Muhammed Abdülhak İbn Atiyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422), 2/78; Kurtûbî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'an*, 5/279.

⁶⁸ Ebû'l-Leys b. İbrahim es-Semerkandî, *Baḥrû'l-'ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/343.

⁶⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/224-226.

⁷⁰ Beğâvî, *Meâlimü't-tenzîl*, 1/663; Ebû'l-Kâsım Cârullah ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni't-te'vil fi vücûhi't-te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 1/534; er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 10/141; Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419), 2/315.

⁷¹ en-Nisâ 4/97-98.

⁷² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/381.

504 | İshak Doğan- Ali Öge. Dildeki Anlam Genişlemelerinin Bazı Kur'ânî Kavramların ...

Mustaz'af değil âciz olan bu kimseler, “*Biz yeryüzünde zayıf ve güçsüz kimselerdik*” sözüyle müşriklere karşı koyamayacak derecede zayıf olduklarını dile getirmişlerdir.⁷³ Onlar, “Biz Mekke’de baskı altındaydık ve eziliyorduk, bizi zorla yola çıkardılar.⁷⁴ Sayılarının çokluğu ve güçleri nedeniyle müşriklere karşı zayıf bir durumdaydık” deseler bile onların bu sözleri temelsiz ve zayıf bir iddiadır.⁷⁵

Nisâ Sûresi 97. ve 98. âyetlerinin sebab-i nüzûlü hakkında birçok rivayet vardır. Bunlardan bazıları şöyledir: Hz. Peygamber zamanında Mekke’de kalıp hicret etmeyen bazı Müslümanlar, müşriklere katılmış ve onların sayısını daha da arttırmıştı. Bedir savaşında düşman saflarında bulunan bu kimselere ok atıldığında ya isabet edip öldürüyor ya da Müslümanlar tarafından kılıçla vurulup öldürülüyordu. Bunun üzerine Allah, “*Kendilerine yazık eden kimselere melekler, canlarını alırken...*” âyetini indirmiştir.⁷⁶

İkrime (öl. 105/723), âyetin Kays b. Fâkih, Hâris b. Zem’a, Kays b. Velid, Ebu’l-As b. Münebbih ve Ali b. Ümeyye hakkında nazil olduğunu söyler. Kureyşli müşrikler ve onlara katılanlar, Ebû Süfyan b. Harb’ı (öl. 31/651-52) ve Kureyş’in kervanını Abdullah b. Cahş’ın (öl. 3/624) seriyyesinden kurtarmak için yola çıktıklarında, daha önce Müslüman olmuş bazı gençleri de zor kullanarak yanlarında getirmiş, iki topluluk ansızın Bedir’de karşılaşınca bu gençler orada kâfir olarak öldürülmüşlerdi.⁷⁷ Katâde (öl. 117/735) ise “*Kendilerine yazık eden kimselere melekler...*” âyetinin Mekkelilerden Müslüman olduklarını söyleyen kimseler hakkında nâzil olduğunu söyler. Bu kimseler, Ebû Cehil ile birlikte savaşa çıkmış ve Bedir’de öldürülmüşlerdi. Geçerli bir mazeretleri olmadığı halde mazeret ileri sürmüşler, Allah ise onların bu mazeretini reddetmiştir.⁷⁸ Sözkonusu âyetin, münafıklardan bir grup hakkında indiği de belirtilmiştir.⁷⁹

Nüzûl sebebi ne olursa olsun, bu kimselerin ileri sürdüğü delile bakıldığında gerçek mustaz’aflarla aynı şartları taşıdıkları görülür. Fakat gerçek anlamda mustaz’af olanlar herhangi bir güç ve imkâna sahip olmadıkları halde kurtarılmaları için Allah’a dua ederken, mustaz’af olduklarını zanneden kimselerin ise mazeret sahibi olmadıkları, temelsiz iddialar ve hileli yollarla melekleri kandırmaya çalıştıkları görülür. Onlar, ileri sürdükleri sözde mazeretlerinin arkasına sığınan, zilletlerinin ve korkaklıklarının adını çaresizlik koyan ve mustaz’af olduklarını iddia eden zavallı kimselerdir.

Hz. Peygamber, Mekke’deki mustaz’af ile mustaz’af olduklarını iddia edenleri birbirinden ayırt etmiş, hicret edemeyenler arasında sadece Mahzum kabilesinden üç mustaz’afın adını anmış ve onlara dua etmiştir.⁸⁰ Bu nedenle meleklerin, “*Ne durumdaydınız? (Niçin hicret etmediniz?)*” ve “*Allah’ın arzı geniş değil miydi, orada hicret etseydiniz ya!*” şeklindeki kınama ve azarlama içeren sözlerine karşılık, “*Biz yeryüzünde zayıf ve güçsüz kimselerdik*” diyen kimselerin iddiaları doğru değildir. Nitekim meleklerin bu soruyu yöneltmiş olmaları, onların aslında Mekke’yi terk edebilecek güce sahip olduklarını gösterir.⁸¹ Buna göre ilk âyette, “*Ey Rabbimiz! Bizleri halkı zalim olan şu memleketten çıkar, katından bize bir dost ver, bize katından bir yardımcı ver*”⁸² diye yalvaran erkekler, kadınlar ve çocuklar samimi bir niyet

⁷³ Ebü’l-Hasen Alî b. Ahmed el-Vahidî, *el-Vasîf fî tefsîri’l-Kur’âni’l-mecîd* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1415/1994), 1/105; Beğâvî, *Meâlimü’l-tenzîl*, 1/685.

⁷⁴ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, 3/372.

⁷⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 9/379.

⁷⁶ Buhârî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 65 (No. 4596); Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 7/382.

⁷⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 7/383; Ebû Ali Fazl b. Hasan et-Tabersî, *Mecmeu’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Ulûm, 1326/2005), 3/141-142.

⁷⁸ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 7/386; Cemâluddîn Ebi’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fî ‘ilmi’t-tefsîr* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbî’l-Arabî, 1422), 1/456.

⁷⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 7/386; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, 3/1046; Matürîdî, *Te’vilâtü ehlî’s-sünne*, 3/334.

⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/241 (No. 9413); Buhârî, “İstiskâ” 15 (No. 1006); Müslim, “Mesâcid” 5.

⁸¹ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 1/457; Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 11/196.

⁸² en-Nisâ 4/75.

taşıdıkları halde Medine'ye hicret etmeye güç yetiremediklerinden dolayı mümin iken, 'kendilerine zulmetmiş olmakla' nitelenen ve meleklerin itâbına maruz kalınca, fiillerini *'Biz yer-yüzünde zayıf ve güçsüz kimselerdik'* sözleriyle savunan, ancak *'Allah'ın arzı geniş değil miydi? Orada hicret etseydiniz ya!'* sorusuyla susturulanların durumu aynı değildir.⁸³

Yine ilk âyetteki topluluk, yaşadıkları toplum dinlerini yaşamalarına engel olduğu için 'zalim' olarak nitelendirilmekte iken, ikinci ve üçüncü âyette anılan kimseler ise 'kendilerine zulmetmiş' olmakla nitelendirilmiştir. Dinlerini yaşama konusunda eziyet gören kimseler, ilk âyette bizzat Allah tarafından mustaz'af olarak isimlendirilirken, diğer âyetlerde geçen kimseler kendilerini 'mustaz'af' olarak isimlendirmişlerdir.

Kur'ân'da en çok üzerinde durulan ve müstekbirlerle aynı âkıbeti paylaşan bu mustaz'af, güçlü oldukları halde güçlerini kullanmaya kalkışmayan, şirke rıza gösterip boyun eğen ve bu zulmün devamını sağlayan kimselerdir. Bu kimselerin zayıflıkları maddî ve bedensel değil, manevî ve zihinseldir. Müslümanın, izzetini ve onurunu koruması gerekir; mücadele etmeden boyun eğmesi ve zulmün parçası haline gelmesi kabul edilemez. Bu nedenle maddî gücü ne olursa olsun kişiyi mustaz'af kılan ve müstekbirlere boyun eğmesini sağlayan, aslında zihnindeki düşüncelerdir.⁸⁴ Dolayısıyla mazeretlerin arkasına sığınmayan ve inancının bilincinde olan mustaz'af, hicret edip müstekbirlere karşı yeni bir üs oluşturması ve din kardeşleri için mücadelelerini oradan sürdürmeleri gerekir. Hicret yolu mustaz'af, kapalı veya hicret etmeleriyle müstekbirlere karşı bir şey yapamayacaklarının farkına varırlarsa, çabaları ve niyetlerinden dolayı ancak o zaman mazur görülebilirler.

3.3. Mustaz'af Olarak Kadınlar ve Çocuklar

Cahiliye döneminde Araplar, kadınları ve çocukları varis olarak görmez, mirası sadece erkekler ve ergenlik çağındaki çocuklara verirlerdi. Kabileci düşüncenin etkisinden dolayı kadınları ve çocukları mirastan mahrum bırakırlardı. Çünkü kadınlar ve çocuklar, kendilerine bırakılan mirası koruyacak bir güce sahip değildi. Cahiliye düşüncesine göre her şey savaşçılarındı ve zayıfların hiçbir şeyi olmazdı.⁸⁵ *'Kadınlar hakkında senden fetva istiyorlar. De ki: 'Onlar hakkında size fetvayı Allah veriyor.' Kitapta, kendilerine (verilmesi) farz kılınan (miras) vermediğiniz ve evlenmek istediğiniz yetim kızlara, zavallı çocuklara ve yetimlere âdil davranmanıza dair, size okunmakta olan âyetler de bunu açıklıyor. Ne hayır yaparsanız, şüphesiz Allah onu bilir.'*⁸⁶ âyeti, mirasta kadın ve çocuklara âdil davranılmasını, miras hakkından mahrum bırakmak için evlendirilmeyen yetim kızların haklarının verilmesini emrederek İslam'ın ilk dönemlerinde Müslümanların da uygulamakta olduğu bu cahili anlayışı ortadan kaldırmıştır.⁸⁷

en-Nisâ sûresinin 127. âyeti, kadınların ve çocukların hakkının korunmasını, büyük ya da küçük olsun bütün kardeşlere mirastan pay verilmesini ve dağıtımda âdil davranılması hükmünü getirmiştir. Âyette geçen 'mustaz'af' kelimesi ile ergenlik çağına ulaşmadığından dolayı miras alamayan çocuklar kastedilmiştir.⁸⁸ Böylece âyet, miras hakları ellerinden alınan çocukları 'mustaz'af' olmaktan kurtarıp mağduriyetlerini gidermiş, hâkim olan cahiliye anlayışının yerine İslam'ın adaletini yerleştirmiştir. Âyetteki 'mustaz'af' bu hâliyle bir kavram değil durumu tasvir eden normal bir kelime olarak kullanılmıştır.

⁸³ Matürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 3/257.

⁸⁴ er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 11/197.

⁸⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/353; Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/532; Beğâvî, *Meâlimu't-tenzil*, 1/707; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/569.

⁸⁶ en-Nisâ 4/127.

⁸⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/544-546; Matürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 2/120; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 3/394.

⁸⁸ Ebü Muhammed Mekki b. Ebî Talib, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye fî 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrih* (b.y.: Câmîatu's-Şârîka, 2008), 2/1484.

3.4. Hicretle Birlikte Mustaz'af Kimliğinden Kurtulanlar

Bedir savaşından sonra nazil olan "O vakti hatırlayın ki siz yeryüzünde güçsüz ve zayıf idiniz. İnsanların sizi kapıp götürmesinden korkuyordunuz. Derken Allah sizi barındırdı, yardımıyla destekledi ve sizi temiz şeylerden rızıklandırdı ki şükredesiniz."⁸⁹ âyetinde hitap, müminleredir. 'İnsanlar' ile kastedilen ise Mekke'li müşriklerdir. Müslümanlar, hicretten önce sadece onlardan korkuyorlardı; çünkü onlar kendilerine yakındı. Bedir savaşında da müşriklerin sayısı Müslümanlardan kat kat fazlaydı.⁹⁰ Âyet, Mekke'de iken müşriklerin zulümleri, eziyetleri ve Müslümanları dinlerinden çevirmeye çalışmalarına karşı Bedir savaşındaki galibiyetle, Allah'ın Müslümanlara verdiği üstünlüğe dair bir hatırlatmada bulunmaktadır.⁹¹

Bir zamanlar Mekke'de mustaz'af iken dinlerini yaşama uğrunda yaptıkları hicret ve Allah'ın onları desteklemesiyle birlikte bu sıfattan kurtulmuşlardır. Böylelikle Allah, yalnızca müşriklerin ve zalimlerin hegemonyası altında yaşamak zorunda kalan kimselerin mustaz'af olduğunu, hicretin müminler için bir dönüm noktası olup bundan sonra 'mustaz'af' olarak adlandırılmayacaklarını ifade etmiş ve o günlere hatırlatmada bulunmuştur. Âyette onlardan 'mustaz'af' diye bahsedilmesi, hicretten önce Mekke'de iken sayıca az oluşları ve müşriklerin onlara yaptığı işkence ve zulümlerden dolayıdır.⁹²

Sonuç olarak Nisa sûresinin 75, 97-98 ve Enfal sûresinin 26. âyetinde geçen mustaz'af-ları, müstekbirlere karşı sergiledikleri tutumları ve mücadeleleri bakımından dirençli mustaz'af-lar, gönüllü veya işbirlikçi mustaz'af-lar ve çaresiz mustaz'af-lar olarak üç gruba ayırabiliriz.⁹³

4. Mustaz'af Kelimesinin Hadislerdeki Kullanımları

Mustaz'af kavramının yer aldığı çok az sayıda hadis vardır, bunların büyük bir bölümü ise zayıftır. İstiz'af dönemi olarak kabul edilen Mekke'de, mustaz'af kelimesinin yer aldığı tek bir rivayet vardır ki, o da siyer kitaplarında yer alır. Rivayete göre Hz. Peygamber, Zeyd b. Harise (öl. 8/629) ile gittiği Tai'fe tebliğine karşılık bulamayıp üzgün şekilde Mekke'ye dönerken şu duayı yapmıştır: ⁹⁴ "Allahım! Güçsüz ve çaresiz oluşumu, halk nazarında hor görüldüğümü yalnız sana şikâyet ediyorum. Ey merhametlilerin en merhametlisi! Sen mustaz'af-ların Rabbisin. Sen benim Rabbin. Beni kime bıraktın?..." Yaşanan bu durum, Hz. Peygamber'i gerçek anlamda bir mustaz'af kılmıştır. Belki de Şi'b-i Ebî Talib'de üç yıl boykot altında kaldıklarından dolayı Haşimoğullarının zihninde mustaz'af kavramı bu yüzden daha etkin bir şekilde yer almıştır.⁹⁵

Yine Hz. Peygamber, müşrikler tarafından hapsedilen Ayyaş b. Ebû Rebba (öl. 15/636) için dua etmiş, kaçtığı haber aldığı anda ise Medine'ye ulaşmaya kadar: "Allahım! Onu ve mustaz'af olan müminleri kurtar!"⁹⁶ diye dua etmiştir. Bu olaya dayanarak âlimler, esaret altındaki Müslümanların kurtulması için kunûtu duasının yapılabileceği hükmünü çıkarmışlardır.⁹⁷

⁸⁹ el-Enfâl 8/26.

⁹⁰ Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr, *Tefsîr-u Mukâtil*, thk. Abdullah Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1423/2002), 2/108; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/119; Beğâvî, *Meâlimü't-tenzîl*, 3/56.

⁹¹ Matürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 5/177; Mekki b. Ebî Talib, *el-Hidâye*, 4/2790.

⁹² Maverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 2/309; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/211.

⁹³ Vecdi Akyüz, *Kur'ân'da Siyasî Kavramlar* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998), 228-229.

⁹⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/420; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru'l-Ulûm, 1326/2005), 1/554.

⁹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshak b. Yesâr, *Sîretü İbn İshak* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1398/1978), 159.

⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/241 (No. 8413); Buhârî, "İstiska" 15 (No. 1006).

⁹⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Neylül-evtâr* (Mısır: Dâru'l-Hadîs, 1413/1993), 2/404.

Hudeybiye anlaşmasından sonra Medine’de bulunan Müslümanlara katılmak isteyen Ebû Cendel, anlaşma gereği Medine’ye alınmayacağını öğrenince, Hz. Peygamber, “Ebû Cendel! Sabret ve sevabını Allah’tan iste. Çünkü Allah, sen ve seninle birlikte olan mustazaf kimseler için bir kapı açar...” buyurmuş⁹⁸ Medine’ye sığınan Ebû Basir’e (öl. 6/628) anlaşmanın şartlarına uymasını istemiştir.⁹⁹

Diğer bir hadisinde Hz. Peygamber, Mekke dönemini yaşayan Müslümanları “Onlarla eşit değildik. Çünkü biz mustaz’af ve güçsüzdük. Medine’ye geldikten sonra da savaşlar bazen bizim lehimize, bazen onların lehinde oldu” diyerek mustaz’af olarak nitelendirmiştir.¹⁰⁰ Hadiste geçen mustaz’af olma hâli, “*O vakti hatırlayın ki siz yeryüzünde güçsüz ve zayıf idiniz. İnsanların sizi kapıp götürmesinden korkuyordunuz. Derken Allah sizi barındırdı, yardımıyla destekledi ve sizi temiz şeylerden rızıklandırdı ki şükredesiniz.*”¹⁰¹ âyetini açıklamaktadır.

Yine Ümmü Fadl binti Haris, hastalığı sırasında Hz. Peygamber’in yanına gelip ağlamaya başlayınca, Hz. Peygamber: “Niçin ağlıyorsun?” diye sormuş, “Senin için korkuyorum. Senden sonra ne ile karşılaşacağımızı bilmiyorum” karşılığını verince, Hz. Peygamber de “Siz benden sonra mustaz’afsınız” buyurmuştur.¹⁰²

Mustaz’af kavramı daha çok Şifî hadis kaynaklarında kendisine yer bulur. Bunun muhtemel nedeni, Ehl-i Beyt’in hilafetin ellerinden alındığına inanmaları, yaşadıkları siyasî ve iktisadî mahrumiyetlerden kaynaklanmaktadır. Ehl-i Beyt taraftarları, Hz. Peygamber’in vefatından itibaren ne hilafet makamına ve ne de Hz. Peygamber’in mirasına ulaşamadıklarına inanmışlardır.¹⁰³ Zaman zaman siyasî iktidarlar tarafından gördükleri muamele de kendilerini mağdur kabul edip mustaz’af olarak isimlendirmelerine neden olmuştur. Geçmişte ve günümüzde Şifî kaynaklarında mustaz’af kavramının bu kadar yaygın kullanılmasının sebebi budur diyebiliriz.

Bazı Şifî kaynaklarda, Mekke’den hicret edemeyen mustaz’af ile a’raf ehli bir arada zikredilirken,¹⁰⁴ kimi zaman küfür ve şirke düşmeyen, kimi zaman da Şifî mezhebine tabi olmadığı halde Allah’a ve Rasûlü’ne inanan kimseler için mustaz’af ismi kullanılır.

Örneğin Cafer-i Sadık’ın (öl. 148/765) rivayet etiğine göre Hz. Peygamber, torunları Hasan ve Hüseyin’e bakıp ağlamış, ardından: “Siz benden sonra mustaz’afsınız” buyurmuştur.¹⁰⁵ Diğer bir rivayette Hz. Peygamber, Ali’ye: “Ey Ali, senin için Hz. Harun’da güzel bir örneklik vardır. Kavmi onu mustazaf kabul etmişti... O halde sen de Kureys’in zulmüne sabret” buyurmuştur.¹⁰⁶

Bu ve benzeri hadislerin yanı sıra Muaviye’nin (öl. 60/680) hilafete geçtikten sonra Ali’ye ve ailesine kötü davranması, oğlu Yezid’in (öl. 64/683) Kerbelâ ve Harre olaylarını gerçekleştirilmesi,¹⁰⁷ Şifîleri muhtemelen mustaz’aflık çatısına sığınmaya, mazlum ve mağdur edebiyatı geliştirirken bu kavramı da kullanmalarına sebep olmuştur.

⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 31/212 (No. 18910); Ahmed b. Huseyn el-Beyhâkî, *es-Sünenü’l-kübra* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1424/2003), 9/379 (18830).

⁹⁹ Muhammed b. Ömer b. Vakıd es-Sehmî el-Vakıdî, *el-Meğâzî* (Beyrut: Dâru’l-A’lemî, 1409/1989), 2/624; Taberî, *Târîhu’r-rusûl ve’l-mülûk*, 2/638.

¹⁰⁰ Ahmed b. Huseyn el-Beyhâkî, *Şuabu’l-iman* (Riyad: Mektebetu’r-Rüşd li’n-Neşr ve’t-Tevzi’, 1423/2003), 3/83 (No. 1988).

¹⁰¹ el-Enfâl 8/26.

¹⁰² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 44/448 (No. 26876); Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, 25/23 (No. 32).

¹⁰³ Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahya el-Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân* (Beyrut: Mektebetu’l-Hilâl, 1988), 42.

¹⁰⁴ Ebû Sadık Süleym b. Kays el-Hilâlî, *Kitâbu Süleym b. Kays el-Hilâlî* (Kum: Neşru’l-Hâdi, 1420), 171.

¹⁰⁵ Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Şeyh Saduk, *Meâni’l-ahbâr* (Kum: Müessesetu’n-Neşri’l-İslamî, 1379), 1/79.

¹⁰⁶ el-Hilâlî, *Kitâbu Süleym b. Kays*, 569.

¹⁰⁷ Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud el-Belâzürî, *Ensâbu’l-eşraf* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1417/1996), 5/319-335; Taberî, *Târîhu’r-rusûl ve’l-mülûk*, 5/253, 389-470.

5. Mustaz'af Kavramında Yaşanan Anlam Genişlemesi

Klasik dönem ile modern dönem müfessirlerinin mustaz'af kavramı hakkındaki görüşleri arasında belirgin bir fark bulunmamaktadır. Hatta klasik tefsirlerdeki mustaz'af kavramına verilen anlamın günümüze kadar değişmeden geldiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Ancak bu durum, sünni dünya için geçerlidir. Şii müfessirlere ve özellikle çağdaş Şii düşünörlere baktığımız zaman mustaz'af kavramına çok farklı bir anlam yüklendiğini görürüz. Örneğin Şii'lerin önde gelen fakihlerinden İbn İdris el-Hillî'ye (öl. 598/1202) göre mustaz'af, mezheplerin ihtilaflarını bilmeyen ve inançlarından dolayı Şii'lere buğz etmeyen kimselerdir. Şii âlimlerden, hak yolda yer almayan kişiler arasında, bilgisizliklerinin bir mazeret oluşu nedeniyle ancak mustaz'af'ların âhirette kurtuluşa ereceği de nakledilmiştir.¹⁰⁸

Öte yandan mustaz'af kavramı, 'imamlar' anlamında da kullanılmıştır. Nitekim bir rivayette, "Nebîlerin, rasûllerin ve mustaz'af'ların Rabbine hamdolsun" şeklinde dua edilmesi tavsiye edilmiştir. Kelimenin buradaki karşılığı, 'ezilen ve hakları yok sayılan' kimseler anlamındadır ve Şii inancına göre bununla imamlar kastedilmiştir. Çünkü Şii'lere göre, Hz. Ali ve evlatlarının imamet konusundaki hakları görmezden gelinmiş, onlara zulmedilmiştir. Bu nedenle onlar mustaz'af'tır.¹⁰⁹

Tabatabaî (1904-1981) ise mustaz'afı, kendisinden kaynaklanan herhangi bir kusuru olmadığı halde hidayete ulaştırıcı yolu bulamayan kimse olarak tarif eder.¹¹⁰ Ona göre hicret ederek Müslömanlara katılmayan kimseye mustaz'af denilebileceği gibi dinî konuları öğrenemeyen, bu yüzden doğruya ulaşamayan, inatçı bir tavrı olmayan ve hatta hakikatin önüne konulması hâlinde ona tabi olacağı bilindiği halde, çeşitli nedenler yüzünden hakikati anlayamayan kimse için de bu kelime kullanılabilir. Çünkü böyle bir insan, kılıç ve baskıyla karşılaşmamış olsa da elinde olmayan birtakım etkenler yüzünden zayıf düşmüş ve gaflete kapılmıştır.¹¹¹ Nihayet Tabatabaî, mustaz'af kimsenin, lehinde ya da aleyhinde gerçekleşecek herhangi bir şeye sahip olamadığından kendisiyle ilgili hükmün Allah'a kaldığını ifade eder ve "İşte bunları, umulur ki Allah affeder; Allah çok affedicidir, bağışlayıcıdır."¹¹² âyetini de buna delil gösterir.¹¹³ Onun bu yaklaşımından, Kur'ân'dan ödünç aldığı bu kavramı Kur'ân sonrası durumları tanımlayan bir kavram olarak kullandığı sonucuna ulaşabiliriz.

Tabatabaî, Şii'lerin kabul ettiği bu rivayetlerin çelişkili göründüğünü itiraf eder. Mustaz'afın, küfre girmek için herhangi bir hile ya da iman etmek için bir yol bulamayan, bu yüzden iman ve inkâr tercihinde bulunamayan kimse olduğu da söylenmiştir. Ebû Cafer'den nakledilen bu görüşe göre onlar, akılları çocuk seviyesinde kalmış erkekler, kadınlar ve çocuklardır. Bunlardan sorumluluk da kaldırılmıştır.¹¹⁴ Cafer-i Sadık'a (öl. 148/765), "İmanın hakikatini bilmeyen kimse Müslöman olabilir mi?" diye sorulduğunda ancak mustazafların Müslöman kabul edilebileceğini söylemiş, onların kim olduğu sorulunca da "Mustaz'af'lar, kadınlarınız ve çocuklarınızdır" demiştir.¹¹⁵ Eleştirilerine rağmen o, hepsinin tek bir nokta üzerinde ittifak ettiğini ve onun da kişinin kendisinden kaynaklanan bir durum olmadıkça hakka ulaşırın yolu bulamaması olduğunu ifade eder. Gerçekten de bu rivayetler bir araya getirildiğinde Şii'lerin anlayışında mustaz'af kavramının net bir anlam taşımadığı görölmektedir.

Temel olarak zalimlerin egemenliği altında kendilerine zulmedilen, inandıkları gibi yaşama veya inançlarını yaşayabilecekleri yerlere hicret etme imkânını bulamayan kimseler

¹⁰⁸ Ebû Abdillâh İdris el-Hillî, *Kitâbu's-serâir* (B.y.: Müessesetu'n-Neşri'l-İslâmî, 1410), 1/84; Hanifi Şahin, *Şii'lerin Gözüyle Sünnîler* (İstanbul: Mana Yayınları, 2016), 206-207.

¹⁰⁹ Şahin, *Şii'lerin Gözüyle Sünnîler*, 205.

¹¹⁰ Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî, *el-Mizân fi tefsiri'l-Kur'ân*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Kevser Yayınları, 2000), 5/62.

¹¹¹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 5/53-54.

¹¹² en-Nisâ 4/99.

¹¹³ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 5/58.

¹¹⁴ Ebu'n-Nadr Muhammed el-Ayyâşî, *Tefsiru'l-Ayyâşî* (Tahran: el-Mektebetu'l-İlmiyyeti'l-İslamiyye, ts.), 1/269; Tabâtabâî, *el-Mizân*, 5/59.

¹¹⁵ Ayyâşî, *Tefsiru'l-Ayyâşî*, 1/269; Ebû Cafer Muhammed b. Ya'kub el-Kuleynî, *Usûlu'l-kâfi* (Beyrut: Menşûratu'l-Fecr, 2007), 2/226; Tabâtabâî, *el-Mizân*, 5/59-60.

için kullanılan mustaz'af kelimesi, Şif kaynaklarda ve tefsirlerde, kimi zaman şilik çizgisinde yer almayan kimseler ve kimi zaman da hidayete giden yolu bilmeyenler için kullanılmıştır. Bu kavram, özellikle İran İslam Devrimi'nin (1979) gerçekleşmesinin öncesinde İslamî çalışmalar ve hareketlerde kendisine büyük bir yer bulmuş, bir anda 'ezilen tüm halklar'ı temsil eden bir kavrama dönüşmüş ve bu yeni anlamlandırma da büyük bir rağbet görmüştür.¹¹⁶ Devrim yanlıları tarafından idarecilere tağut, halklara da mustaz'af kimliğinin verildiği devrim öncesi bu aşamada kitleleri harekete geçirmek ve meydanlara çekmek için sık sık, "Biz ise istiyorduk ki yeryüzünde ezilmekte olanlara lütufta bulunalım, onları önderler yapalım ve onları varisler kılalım."¹¹⁷ âyeti dillendirilip zihinlerde bir devrim özlemi oluşturulmuştur. Kur'an'ı ve İslam tarihini siyasî okuma çabası, özellikle son yüzyılda Hz. Peygamber, Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'i de salt 'devrimci' olarak nitelermeye kadar ileri gitmiştir.¹¹⁸

Şeriatî, 'müstekbir' ve 'mustaz'af kavramlarını, Marksizmin 'sömürü' ve 'sınıf mücadelesi' gibi temel kavramlarından yararlanarak yeniden yorumlar. Öncülük ettiği bu sol İslamî yorum, devrim öncesinde Halkın Mücahitleri gibi örgütlere de esin kaynağı olur.¹¹⁹ Öte yandan onun eserleriyle 1970'lerin sonunda belirlemeye başlayan devrimci bakış açısı, velayet-i fakih'in kutsal rehberliğinde tağutla ve şeytanî müttefiklerle savaşmak için sınıfsız bir İslam toplumunda mustaz'afları 'proleterya' olarak tanımlar.¹²⁰

Aslında dinî bir içeriğe sahip iken, bir anda mustaz'af kavramının 'ezilen bütün halklar' şeklinde sol bir parametreye dönüşmesinin tarihi son yüzyıla dayanmaktadır ve kısaca şöyledir: Modern dönemde Batı'nın dünyaya armağan ettiği kapitalizm ve emperyalizme, Doğu bloku, sosyalizm ve komünizm ile karşılık vermiştir. Batı'nın emperyalist politikasına karşı koyamayan ve aralarında İslam ülkelerinin de yer aldığı üçüncü dünya ülkeleri, özellikle 19. yüzyılda sosyalizmin ortaya koyduğu 'sosyal adalet' fikrinin etrafında toplanmıştır.¹²¹

Kapitalizme karşı insan fitratına ve yapısına uygun Kur'an-sünnet kaynaklı ekonomik bir sistem ortaya koymak için uğraş vermek yerine, kimi Müslümanlar tarafından çift kutuplu hâle gelmiş dünyanın 'sol' tarafı benimsenmiş ve beklenmeyen bir anda 'sol İslam' ya da 'İslamî sol' ifadesi Müslümanların gündemine girmiştir. Yenilmişlik ve ezilmişlik ruhundan sıyrılmak isteyen kimi İslam ülkeleri, kendilerini bir anda ABD ve Batı'nın dünya düzenine karşı bir tutum takınan SSCB ve doğu bloku ülkelerinin yanında bulmuştur. Doğal olarak bu siyasî tavır, son yüzyıldaki Müslüman entellektüelleri ve çalışmalarını da temelden etkilemiştir. Özellikle 'İslamî sol' fikri, önde gelen Müslüman düşünürlerin eserleri yoluyla Mısır halkını etkilemiştir. Örneğin projesine 'İslamî sol (el-yesâru'l-İslamî)' adını veren Hasan Hanefî (d. 1935), bu projesinin Cemaleddin Afganî'nin (1838-1897) *el-Urvetu'l-Vuskâ* ve Muhammed Abduh (1849-1905) ile Reşid Rıza'nın (1865-1935) *el-Menâr* dergilerinde savundukları fikirlerin, 1960'lı ve 1970'li yıllardaki devamı olduğunu söyler. Yine Hanefî, Seyyid Kutub'un (1906-1966) mirasına da sahip çıkar ve onun da ilerici sol mirasçısı olduğunu iddia eder.¹²²

20. yüzyılın başında Abduh ve Reşid Rıza'nın başlatmış olduğu 'öze dönüş' hareketi, teorik anlamda meyvelerini vermiş olsa da pratik anlamda İslam dünyasının dertlerine derman olamaması veya 'ideolojiler çağı'nın tüm dünyayı hallaç pamuğuna çevirdiği bir dönemden geçiliyor olması gibi birçok sebep, Müslüman düşünür ve Kur'an araştırmacılarını farklı alanları araştırmaya, kimi fikirleri İslam'a entegre etmeye veya Kur'an'ı 'sol perspektiften'

¹¹⁶ Nitekim internette yaptığımız araştırmada mustaz'af kelimesinin neredeyse şif dünyaya ait bir kavram olduğu izlenimi uyanmaktadır. Muhtemelen bunun nedeni, İran'ın kendisini 'çağdaş bir Medine' ve İran dışında yaşayanları da 'mustaz'af' olarak görmesinden kaynaklanmaktadır.

¹¹⁷ el-Kasas 28/5.

¹¹⁸ Hüseyin Beheştî, *Kur'an'da Mustaz'af*, çev. Serdar İslam (İstanbul: Objektif Yayınları, 1992), 70.

¹¹⁹ Ed. Gökhan Atılğan-Atilla AYTEKİN, *Siyaset Bilimi*, Burak Gürel, 'İslamcılık', 3. baskı (İstanbul: Yordam Kitap, 2013), 441.

¹²⁰ Abbas Amanat, *Apocalyptic Islam and Shi'ism* (London: Tauris, 2009), 212; Robert Peter Demant, *Islam vs. Islamism, The Dilemma of the Muslim World* (London: Praeger, 2006), 115.

¹²¹ Abdurrahman Arslan, "İslam'dan, Sol Bir İslam Kadar Liberal Bir İslam Türetmek de Mümkün Değildir", *Umran* (Nisan 2010), 43.

¹²² İlhami Güler, "Hasan Hanefî ve 'İslami Sol', *İslamiyat*, 5/2 (Ankara 2002), 155.

510 | İshak Doğan- Ali Öge. Dildeki Anlam Genişlemelerinin Bazı Kur'ânî Kavramların ...

okumaya sevk etmiştir. 1949'da Seyyid Kutub, *el-Adâletu'l-ictimâiyye fi'l-İslam* (İslam'da Sosyal Adalet), *Ma'raketu'l-İslâm ve'r-ra'sumâliyye* (İslam-Kapitalizm Çatışması), *el-İslâm ve's-selâmu'l-âlemî* (İslam ve Dünya Barışı); 1960'lı yılların başında Suriye'den Mustafa Sıbaî (1915-1964), *el-İştirâkiyyetu'l-İslamî* (İslam Sosyalizmi), 1945 yılında Nazım Hikmet (1902-1963) ile de arkadaşlık yapan Faik Bercâvî (1916-1989), *el-İştirâkiyyetu'l-İslamî* (İslam Sosyalizmi) adlı kitabını yayınladı. 1980'li yıllarda da H. Hanefî, *'el-Yesâru'l-İslâmî'* adlı dergisini yayınlamaya başladı. 1947'de Mişel Eflak'ın (1910-1989) Arapların tek bir sosyalist devletin çatısı altında toplanmasını hedefleyerek Suriye'de kurduğu Baas partisi ve o yıllardan itibaren bu alanda birçok eserin yazılmış olması, vaatleri noktasında sosyalizm rüzgârının İslam dünyasını ne kadar etkilediğini ortaya koymaktadır.¹²³

Hasan Hanefî'ye göre İslâmî sol, başta İran Devrimi olmak üzere, bütün İslâmî hareketlerin ümmetin Müslüman kimliğini korumayı amaçlayan siyasî hedeflerini benimser. İran Devrimi'nin teorisini Ali Şeriatî (1933-1977) ve devrimi pratiğe döken İmam Humeynî (1902-1989) de İslâmî solun ruhunu ifade eder. Hanefî, İslâmî sol'un, İslâm'ın beş şartını Müslümanların bugünkü durumuna göre yeniden yorumladığını söyler. Kelime-i şehadet, Allah'tan başka her türlü siyasî ve insanî gücü reddetmek; namaz, ümmetin zamana karşı dayanıklılığını geliştirmek; oruç, insanların içinde buldukları yoksulluğu ve açlığı hissetmek; hac ise Müslümanların sorunlarını yılda bir kez görüşmektir.¹²⁴ Böylelikle hemen hemen bütün kelime ve kavramlar, hatta ibadetler yeniden anlamlandırılmaya kalkışılırken, sol ile birlikte 'sosyal adalet' ve 'eşitlik' arayışı da ön plana çıkarılır.

Böylelikle son yüzyılda İslam dünyasının yaşadığı ana problem, Seyyid Kutub tarafından İslam-cahiliye, 1970'lerde Şeriatî tarafından ise mustaz'af-müstekbir çatışması olarak tanımlanır. Yazılarında sosyalizmin etkilerinin hissedildiği Şeriatî sayesinde mustaz'af kavramı, Marksist jargonda kendisine yer bulur. Mustaz'af kelimesini proleterya için kullanırken, müstekbir kelimesini de burjuva için kullanır. Müslümanların, 'esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla' diye başlayan ifadesi yerine, 'mustaz'afların Rabbi adıyla' ifadesini vurgular.¹²⁵ Kısaca onunla birlikte anlam genişlemesine uğrayan mustaz'af kavramı ve ezilen kitleler retorigi, İran devriminin merkezinde çok önemli bir yer tutar.¹²⁶

Ali Şeriatî, Frantz Fanon'un (1925-1961) *'Damnes de la terre'* (Yeryüzünün Lanetlileri) adlı sömürgeciliğin sömürülen halklar üzerindeki psikolojik etkilerini analiz ettiği kitabını çevirirken, 'sömürgeciler' ve 'sömürülenler' arasındaki karşıtlığı 'müstekbir' ve 'mustaz'af' terimleriyle verir,¹²⁷ sömürülenleri 'yeryüzünün lanetlileri' olarak tasvir eder. Böylece o, materyalist sınıf mücadelesi teorisini İslâmî dile tercüme eder ve bu teoriye herkes tarafından anlaşıldığı şekliyle dinsel doktrinde var olmayan merkezî bir yer verir.¹²⁸ Buna göre tarih boyunca devam eden Hâbil-Kâbil çatışması, sürekli ve uzlaşmaz bir müstekbir-mustaz'af veya sömüren-sömürülen çatışmasıdır. Yine Ali Şeriatî, Hz. Muhammed'in 1400 yıl önce kurduğu toplumun, her tür elitizmin ve sınıfsal yapının reddedildiği ideal bir toplum olduğu iddiasıyla görüşlerini destekler. Mustaz'af-müstekbir ilişkisini, çeşitli sınıflara sahip toplumsal yapının doğal sonucu ve şirkin belirtisi olarak değerlendirir. Müşrik toplumun oluşturduğu sınıfsal yapıyı açıklarken de Kur'ânî kavramlardan yola çıkarak üç saç ayağı olan bir sistem ortaya koyar. Buna göre Karun, Firavunî sistemin kapital ayağı, ezilenler de mustaz'aflardır.¹²⁹ Yine

¹²³ 'İslâmî Sol' hakkında daha geniş bilgi için bkz. Nasr Hamid Ebû Zeyd, "İslâmî Sol", çev. M. Hayri Kırbaoğlu-Ömer Özsoy, *İslamiyat*, 5/2 (Ankara 2002), 21-36.

¹²⁴ Hasan Hanefî, *ed-Dîn ve's-Sevra fi Mısır 8 (1952-1981)* (Kahire: Mektebetü Madbûlî, ts.), 28.

¹²⁵ Mehmet Kurt, *Din, Şiddet ve Aidiyet: Türkiye'de Hizbullah Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2014), 83.

¹²⁶ Said A. Arjomand, *The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran* (New York: Oxford University Press, 1988), 94.

¹²⁷ Gilles Keppel, *Cihad: İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi*, çev. Haldun Bayrı, 2. baskı (İstanbul: Doğan Kitap, 2001), 43.

¹²⁸ Keppel, *Cihad: İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi*, 43.

¹²⁹ Ali Şeriatî, *İslam Ekonomisi*, çev. Kenan Çamurcu (İstanbul: Dünya Yayınları, 1994), 27-33; a.mlf., *Kapitalizm*, çev. Yakup Arslan (İstanbul: Dünya Yayınları, 1994), 115; a.mlf., *İslam Bilim*, çev. Faruk

Şeriatî'ye göre Hâbil ezilenleri/mustaz'afları ve Kâbil de ezenleri/müstekbirleri temsil eder.¹³⁰

Ortaya koyduğu ve kapitale karşı olan bu kurguya göre mustaz'aflar, ezilen tüm dünya halklarıdır, kapitalizmin sömürdüğü kimselerdir; İslamiyet'in asıl hedefi ise inancı ne olursa olsun 'ezilenler'i özgürleştirmektir.¹³¹ Elbette İslam'ın böyle bir hedefe sahip olduğu inkâr edilemez. Fakat bu misyon yerine getirilmeye çalışılırken asıl problem, Müslüman ya da kâfir ayrımının yapılmayıp ezilen herkesin mustaz'af olarak tanımlanmasıdır. Bu fikrin ön plana çıkarılması durumunda da aslında dinî açıdan bir zulme maruz kalan ve inandıklarını yaşayamayan mustaz'af kitlelerin diğer insanlarla birlikte eşitlendiği görülmektedir.

'Burjuva-proleterya', 'sömüren-sömürülen', 'ezen-ezilen' ve 'efendi-köle' ifadeleri, İran Devrimi öncesinde 'müstekbir-mustaz'af' şeklinde dile getirilmiş, ABD-İsrail-SSCB-Avrupa ve İslam dünyasının yöneticileri müstekbir, Müslüman olsun olmasın üçüncü dünya ülkelerinin bütün halkları ise mustaz'af olarak tanımlanmıştır. Aslında bu durum, kendilerini ezilen halkların koruyucusu ilan eden tüm devrim hareketlerinin izlediği bir stratejidir.¹³² Ancak İran'ın öncülük ettiği bu anlam genişlemesi, İslam dünyasında da zihinlerin karışmasına neden olmuştur.

Özellikle Ali Şeriatî ve Humeynî tarafından siyasî bir anlam genişlemesine uğratan mustaz'af kavramı, İran İslam Cumhuriyeti Anayasasının giriş bölümünde de kendisine yer bulmuştur. Anayasaya göre dış siyaset, "İslamî ölçüler ve tüm Müslümanlarla kardeşlik taahhütlerine bağlılık ve dünyanın bütün mustaz'aflarını himaye temelleri üzerine tanzim etmek" olarak tarif edilirken, diğer bir maddede de İslam Cumhuriyeti'nin hedefi, "sömürüyü tamamen yok ederek yabancıların sömürge ve nüfuz girişimlerini önlemek" olarak belirtilmiştir.¹³³ Lübnan'da Musa Sadr (d. 1928), Şîî Müslümanların örgütlenmesi için onları hakları ellerinden alınmış mustaz'af olarak nitelerken, mevcut Lübnan yöneticilerini de müstekbir olarak nitelendirmiş ve söylemini de bunun üzerine kurmuştur.¹³⁴ Şîî dünyada mustaz'af kavramına verilen değer bununla da kalmamıştır. Örneğin şu anda İran'ın dinî lideri Seyyid Ali Hamaney (d. 1939), 'Dünya Müslümanlarının ve Mustaz'aflarının Rehberi' olarak anılıp tanıtılmakta, yine her yıl İran'da 16-23 Mart tarihleri arasında çeşitli etkinliklerle 'Dünya Mustaz'aflar Haftası' kutlanmaktadır.

Sonuç olarak son yüzyılda 'mustaz'af' kelimesinin Kur'an'da taşıdığı anlama ek olarak 'ezilen, sömürülen kitleler ya da proleterya' anlamının verilmesi, kimi çevrelerde mustaz'af kavramının temel anlamının dahi unutulmasına neden olmuştur. Bunun temelinde, Şeriatî'nin yeniden tanımladığı müstekbir-mustaz'af kavramları ile Seyyid Kutub'un tanımladığı cahiliye kavramı yer alır ki, aslında bunun da 'öze dönüş' hareketinin ya da geleneksel olarak modernitenin olumsuz sonuçlarından olduğunu söyleyebiliriz.¹³⁵

Sonuç

Bir dilin yaşadığı zaman diliminden ve kültüründen etkilenmesi kadar doğal bir şey yoktur. Ancak söz konusu olan bir 'din dili' ise o dinin safiyetini koruması için içerdiği kavramların herhangi bir anlam genişlemesi ya da tahrife uğramaması, taşıdığı evrensel mesajlar açısından son derece önemlidir. Çünkü kelime ve kavramlar üzerinde oynanması, dinin de istismar edilebileceği anlamına gelir. Bu durum, Kur'anî bir kavram olan 'mustaz'af' kelimesi

Alptekin (İstanbul: Bilge Adam, 2006), 60, 171. Ayrıca bkz. Ertuğrul Cesur, "Ali Şeriatî (1933-77): Allahperest-Sosyalist", *İslamiyat*, 2 (Ankara 2002), 72.

¹³⁰ Şeriatî, *İslam Bilim*, 49-57; Ali Şeriatî, *Yarının Tarihine Bakış*, çev. Heyet (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1996), 29-35.

¹³¹ Antony Black, *İslam Düşüncesi Tarihi*, çev. Sevda-Hamit Çalışkan (Ankara: Dost Kitabevi, 2010), 450.

¹³² Ünal Gündoğan, "Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme", *Ortadoğu/Analiz*, 3/29 (Mayıs 2011), 94.

¹³³ Bekir Halhallı, "Humeyni Dönemi İran Dış Politikası", *Birey ve Toplum*, 4/8 (Güz 2014), 80.

¹³⁴ Amir Taheri, *Hizbullah: Kutsal Terörün İçyüzü*, çev. Hikmet Bila (İstanbul: Sel Yayınevi, 1990), 88.

¹³⁵ Shireen Tahmaaseb Hunter, *Reformist Voices of Islam* (New York: Routledge, 2009), 19.

512 | İshak Doğan- Ali Öge. Dildeki Anlam Genişlemelerinin Bazı Kur'ânî Kavramların ...

için de geçerlidir. Modern dönemden önce hemen hemen bütün müfessirler ve âlimler, bu kelimenin taşıdığı anlam üzerinde ittifak hâlinde iken, özellikle son yüzyılda, İslamî düşüncede 'mustaz'af kelimesinin anlam genişlemesine uğradığını görmekteyiz. Temel anlamı 'fiziksel açıdan zayıf' olan mustaz'af kelimesi, çok eski zamanlardan beri toplumsal açıdan zayıf ve alt tabakadan olanları ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır. 'Mahrum bırakılmış' ya da 'zulme uğramış' anlamlarını taşıyan kavram, İslam ile birlikte dinî bir muhtevaya kavuşmuş, günümüze kadar gelen birçok devrimci söylemde de kendisine yer bulmuştur. Acziyet ve imkânsızlık hâli gibi olumsuz bir durum içermesine rağmen kelimenin dini referanslar dışında gerek siyasi gerek iktisadi alanlarda kullanımına bu kadar rağbet edilmesi de düşündürücüdür.

Her ne kadar mustaz'af kelimesi genel anlamda zayıflatılmış veya zayıf kabul edilen anlamına gelse de bu kelimenin İslam terminolojisindeki özel anlamı, 'mahrum bırakılmış veya zulme uğramış Müslüman'dır. *"Biz ise istiyorduk ki yeryüzünde ezilmekte olanlara lütufta bulunalım, onları önderler yapalım ve onları varisler kılalım."*¹³⁶ âyeti, sadece sömürülen ve ezilenlere yönelik bir vaat değildir. Çünkü İslam'ın tarih yorumu, tevhid-şirk ekseninde yer alır. Oysa mustaz'af kavramını sadece sömürülen ve ezilen kişi olarak tanımlamak, tarih yorumunu ekonomi, mülk ya da kapital üzerine kurmak anlamına gelir. Bu anlayış ise kavramın kapitalizmin altında ezilen Müslüman ya da gayri müslim tüm toplumlar için kullanılmasına imkân tanımıştır.

Sonuç olarak Kur'ân'daki mustaz'af kelimesinin gelinen süreçte anlam genişlemesine uğradığını, dininin gereklerini özgürce yaşama anlamında baskılara maruz kalan kitlelerden daha ziyade, maddî ve manevî anlamda sömürüye uğrayan kitleler için kullanıldığını söylemek mümkündür.

---

¹³⁶ el-Kasas 28/5.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnâvûd. 45 Cilt. Müessesetu'r-Risâle, 1421/2001.
- Aksan, Doğan. *Anlambilim*. Ankara: Engin Yayınevi, 2006.
- Akyüz, Vecdi. *Kur'ân'da Siyasî Kavramlar*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998.
- Altuntaş, Abdurrahman. "Kur'ân-ı Kerim'de Mustaz'af Kavramı". *Turkish Studies* 11/5 (2016) DOI: 10.7827/TurkishStudies.9543
- Amanat, Abbas. *Apocalyptic Islam and Shi'ism*. London: Tauris, 2009.
- Arjomand, Said A. *The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran*. New York: Oxford University Press, 1988.
- Arslan, Abdurrahman. "İslam'dan, Sol Bir İslam Kadar Liberal Bir İslam Türetmek de Mümkün Değildir". *Umran* (Nisan 2010), 41-49.
- Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2010.
- Ayyâşî, Ebu'n-Nadr Muhammed el-. *Tefsiru'l-Ayyâşî*. 2 Cilt. Tahran: el-Mektebetu'l-İlmiyyeti'l-İslamiyye, ts.
- Beğâvî, Ebû Muhammed Hüseyin el-. *Meâlimu't-tenzîl fi tefsiri'l-Kur'ân*. thk. Abdurrezzak el-Mehdî. 8 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420.
- Beheshtî, Hüseyin. *Kur'ân'da Mustaz'af*. çev. Serdar İslam. İstanbul: Objektif Yayınları, 1992.
- Belazûrî, Ahmed b. Yahya Cabir el-. *Ensabu'l-eşraf*. thk. Süheyl Zekar vd. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.
- Belazûrî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahya el-. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Mektebetu'l-Hilal, 1988.
- Beyhâkî, Ahmed b. Hüseyin el-. *es-Sünenü'l-kübra*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ. 3. Basım. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Beyhâkî, Ahmed b. Hüseyin el-. *Şuabu'l-iman*. 14 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1423/2003.
- Bilgin, Muhittin. *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2006.
- Black, Antony. *İslam Düşüncesi Tarihi*. çev. Sevda-Hamit Çalıskan. Ankara: Dost Kitabevi, 2010.
- Brachet, Auguste. *Dictionnaire Etymologique de la Langue Française*. Paris: Bibliotheque De-ducation, ts.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail el-. *Sahihu'l-Buhârî*. 9 Cilt. Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Canbulat, Mehmet. 'Mustaz'af'. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Cesur, Ertuğrul. "Ali Şeriatî (1933-77): Allahperest-Sosyalist". *İslamiyat* 5/2 (2002), 69-91.
- Cevâd Ali. *el-Mufasssal fi târihi'l-Arab kıable'l-İslâm*. 10 Cilt. 3. Basım. Bağdat: yy., 1413/1993.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd el-. *es-Sıhah tâcu'l-luğa ve sıhahu'l-arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğafur Attâr. 6 cilt. 4. Basım. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.
- Demant, Robert Peter. *Islam vs. Islamism, The Dilemma of the Muslim World*. London: Praeger, 2006.
- Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-. *Ğaribu'l-hadîs*. thk. Abdullah el-Cebûrî. 3 Cilt. Bağdat: Matbaatu'l-Ânî, 1397.
- Ebû Hayyan, Muhammed b. Yusuf el-. *Bahru'l-muhît*. thk. Sıdkı Muhammed Cemil. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1420.
- Ebû Zeyd, Nasr Hamid. "İslamî Sol". çev. M. Hayri Kırbasoğlu-Ömer Özsoy. *İslamiyat*, 5/2 (2002), 21-37.
- Ezdî, Mukatil b. Süleyman b. Beşîr el-. *Tefsir-u Mukatil b. Süleyman* thk. Abdullah Mahmud Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1423.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed el-. *Tehzîbu'l-luğa*. thk. Muhammed İvad Mur'ib. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001.
- Fîrûzâbâbdî, Mecduddin Ebû Tâhir el-. *el-Kâmûsu'l-muhît*. 8. Basım, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1426/2005.
- Güler, İlhamî. "Hasan Hanefî ve 'İslamî Sol'". *İslamiyat* 5/2 (2002), 155-158.

514 | İshak Doğan- Ali Öge. Dildeki Anlam Genişlemelerinin Bazı Kur'ânî Kavramların ...

- Gündoğan, Ünal. "Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme". *Orta-doğu/Analiz* 3/29 (Mayıs 2011), 93-99.
- Gürel, Burak. 'İslamcılık'. *Siyaset Bilimi*. Atılğan, Gökhan & Aytekin, Attila (ed.). 3. Basım, İstanbul: Yordam Kitap, 2013.
- Halhallı, Bekir. "Humeyni Dönemi İran Dış Politikası". *Birey ve Toplum* 4/8 (Güz 2014), 75-96.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdırrahman el-Ferâhîdî. *Kitabu'l-ayn*. 8 Cilt. thk. Mehdî el-Mahzûmî & İbrahim es-Samerrâî. Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, ts.
- Hasan Hanefî, *ed-Dîn ve's-sevra fi Mısır 8 (1952-1981)*, Kahire: Mektebetu Madbûlî, ts.
- Hillî, Ebû Abdillâh İdris el-. *Kitâbu's-serâir*. 2 Cilt. 2. Basım. B.y.: Müessesetu'n-Neşri'l-İslamî, 1410.
- Hunter, Shireen Tahmaaseb. *Reformist Voices of Islam*. New York: Routledge, 2009.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Dini ve Ahlakî Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. 2. basım. İstanbul: Pınar Yayınları, 1984.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kasım Ali b. Huseyn. *Tarih-u Dimeşk*. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Bâbeveyh, Şeyh Saduk Ebû Cafer. *Meânî'l-ahbâr*, thk. Ali Ekber el-Ğıfarî. Kum: Müessesetu'n-Neşri'l-İslamî, 1379.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed el-Ezdî. *Cemheratu'l-luğa*. thk. Remzi Münir Ba'İbekî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 13. Cilt. Suudi Arabistan: Mektebetu Nizar Mustafa, 1419.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyin Ahmed b. Zekeriyya, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Hişâm, Abdulmelik b. Eyyûb el-Himyerî. *es-Sîretu'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sakkâ vd., 2 Cilt. Kahire: Matbaatu Mustafa el-Bânî, 1375/1955.
- İbn İshak, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yesâr. *Sîretu İbn İshak*. thk. Süheyl Zekkar. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1398/1978.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Muhammed Huseyn Şem-suddin. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim el-İfrîkî. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İbnu'l-Esîr, Mecduddîn b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fî ğaribi'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Tahir Ahmed ez-Zâvî & Mahmud Muhammed et-Tanahî. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, 1399/1979.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaluddîn Ebi'l-Ferec. *Nüzhetu'l-e'yuni'n-nevâzir fî ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*. thk. Muhammed Abdülkerim Kazım. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1404/1984.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaluddin Ebi'l-Ferec. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. thk. Abdurrezzak el-Mehdî. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422.
- İsfehanî, Ebû'l-Kasım Rağîb el-. *el-Müfredât fî ğaribi'l-Kur'ân*. thk. Safvan Adnan ed-Davudî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kur'ân'ı Anlamada Semantik Yöntem". *Hikmet Yurdu* 6/6 (2013), 105-178.
- Karaağaç, Günay. *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2013.
- Kepel, Gilles. *Cihad: İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi*. çev. Haldun Bayrı. 2. Basım, İstanbul: Doğan Kitap, 2001.
- Kılıç, Yeşim Tükel. "Wilhelm von Humboldt'ta Ulusal Kimlik ve Dil Sorunsalı: Yabancıliğin İçinden Bütün'e Ulaşma Çabası". *İstanbul Üniversitesi Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi* 21 (2009), 41-57.
- Kılınçlı, Sami. *Mekkî Surelerde Mümin Kimliğinin Oluşumu ve Gayrimüslimlerle İlişkileri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- Koç, Nurettin. *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 1999.

- Kuleynî, Ebû Cafer Muhammed b. Ya'kub el-. *Usûlu'l-kâfi*. 7 Cilt. Beyrut: Menşûratu'l-Fecr, 2007.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Hayrettin Karaman - Mustafa Çağrıncı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Kurt, Mehmet. *Din, Şiddet ve Aidiyet: Türkiye'de Hizbullah Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2014.
- Kurtûbî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-. *el-Câmiu li ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Hişam Semîr el-Buhârî. 20 cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- Matürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed el-. *Te'vilâtü ehli's-sünne*. thk. Mecdi Bâslûm, 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed el-. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. thk. Seyyid b. Abdilmaksud b. Abdurrahim. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mavsîlî, Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali el-. *Müsnedu Ebî Ya'lâ*. thk. Huseyn Selim Esed. 13 Cilt. Dımeşk: Dâru'l-Me'mûn, 1404/1984.
- Mekkî b. Ebî Talib, Ebû Muhammed. *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye fi 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrih*. thk. eş-Şâhid el-Buşeyhî. 13 Cilt. B.y.: Câmîatu's-Şârika, 2008.
- Meşûhî, Ziyad Âbid el-. *el-İstid'af ve ahkâmuhu fi'l-fikhi'l-İslamî*. Riyad: Dâru Künûzi İşbiliyya, 1433/2012.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebû'l-Hasen b. Beşîr. *Tefsir-u Mukâtil*. thk. Abdullah Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1423/2002.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac. *el-Câmiu's-sahih*. thk. Muhammed Fuad Abdulbaki. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Özdemir, Metin. "Anlam Kaymasına Uğrayan Kur'ânî Bir Kavram: Fâsık", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1998), 499-519.
- Pâlûvî, Abdulhamid, *Zübdetü'l-irfân fi vücûhi'l-Kur'ân*. İstanbul: Hacıveviszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2020.
- Porzig, Walter. *Dil Denen Mucize I-II*. çev. Vural Ülkü. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin er-. *Mefâtihu'l-ğayb*. 3. Basım, 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Muhammed b. İbrâhîm es-. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'ân*. thk. İmam Ebû Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1422/2002.
- Sav, Bahattin. "Anlam Değişimleri Üzerine Artzamanlı Bir İnceleme". *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 23/1 (2003), 147-166.
- Semerkandî, Ebu'l-Leys b. İbrahim es-. *Bahrû'l-ulûm*. thk. Mahmud Mutricî. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, ts.
- Süleym b. Kays, Ebû Sadık el-Hilâlî. *Kitabu Süleym b. Kays el-Hilâlî*. thk. Muhammed Bakır el-Enzarî. Kum: Neşru'l-Hâdi, 1420.
- Şahin, Hanifi. *Şiirlerin Gözüyle Sünniler*. İstanbul: Mana Yayınları, 2016.
- Şeriatî, Ali. *İslam Bilim*. çev. Faruk Alptekin. İstanbul: Bilge Adam, 2006.
- Şeriatî, Ali. *İslam Ekonomisi*. çev. Kenan Çamurcu. İstanbul: Dünya Yayınları, 1994.
- Şeriatî, Ali. *Kapitalizm*. çev. Yakup Arslan. İstanbul: Dünya Yayınları, 1994.
- Şeriatî, Ali. *Yarının Tarihine Bakış*. çev. Heyet. 2. Basım, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1996.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî eş-. *Neylü'l-evtâr*. thk. İsamuddin ed-Dâbitî. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-Hadîs, 1413/1993.
- Tabatabâî, Muhammed Hüseyin et-. *el-Mîzân fi tefsiri'l-Kur'ân*. çev. Vahdettin İnce. 13 Cilt. İstanbul: Kevser Yayınları, 2000.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. thk. Hamdi b. Abdulmecid es-Selefi. 2. Basım, 25 cilt. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1415/1994.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr et-. *Câmiu'l-beyân an te'vil-i âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. 26 Cilt. Beyrut: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr et-. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. 11 Cilt. 2. basım, Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387/1967.

516 | İshak Doğan- Ali Öge. Dildeki Anlam Genişlemelerinin Bazı Kur'ânî Kavramların ...

- Tabersî, Ebû Ali Fazl b. Hasan et-. *Mecmeu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ulûm, 1326/2005.
- Taheri, Amir. *Hizbullah: Kutsal Terörün İçyüzü*. çev. Hikmet Bila. İstanbul: Sel Yayınevi, 1990.
- TDK. *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*. 2 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.
- Uveyşe, Mustafa. *Mefhûmu'l-istikbâr ve'l-istid'âf fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru's-Selâm, 1435/2014.
- Vahidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed el-. *el-Vasîf fi tefsiri'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Şeyh Âdil Ahmed Abdilmevcûd vd. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Vakidî, Muhammed b. Ömer el-. *el-Meğazi*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1409/1989.
- Zebidî, Muhammed b. Muhammed ez-. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. 40 Cilt. B.y.: Dâru'l-Hidâye, 1971.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kasım Carullah ez-. *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni't-te'vîl fi vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. 3. Basım, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kasım Carullah ez-. *Esâsu'l-belâğâ*. thk. Muhammed Basil Uyûn es-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.